

ИСТОРИЈСКО ПОЛИТИЧКИ ОГЛЕДИ

УДК: 94(495.02)
Примљено: 8. маја 2009.
Прихваћено: 20. јуна 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2009.
год. 16. vol. 24.
стр. 135-166.

Бошко И. Бојовић
EHESS, Paris

ВИЗАНТИЈСКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА И ЊЕНО КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ

Резиме

У овом чланку аутор пише о историји и културном наслеђу Византије, анализирајући утицај цивилизације Рима, културе Грчке и Хришћанства на развој некадашњег византијске цивилизације и суседних цивилизација. Аутор анализира узроке и развој византијских цивилизацијских достигнућа, њен значај и утицај на друге државе, културе и цивилизације, као и узроке распада Византијског царства. Циљ чланка био је да се представе формалне, доктринарне и концептуалне разлике између водећих цивилизација у доба Византијског царства, као и развојне законе и развојну динамику у оквиру историјских процеса за време и након трајања и распада Византијског царства. У завршници чланка аутор представља на који начин се културно наслеђе Византије рефлектује на текуће историјске развојне процесе на подручју некадашњег Византијског царства.

Кључне речи: Византија, Рим, Грчка, Хришћанство, Цариград, хуманизам, културно наслеђе, тржишна економија

ЈЕДИНСТВЕНА СИНТЕЗА ИЗНАД ИСТОКА И ЗАПАДА

Византија и њена историја представљају наслеђе једне од најдуготрајнијих и најкохерентнијих цивилизација у историји човечанства. По трајању, по делима, по садржају, по значају и по утицају на друге земље, културе и цивилизације, као и по наслеђу које је оставила за собом, она је, без сумње, била највећа цивилизација свога доба, али и једна од најзначајнијих у историји уопште¹⁾.

Византијска историја има и ту особеност да су њен почетак и крај јасно хронолошки омеђени, оснивањем Цариграда 324. године од стране Константина Великог, и пада Цариграда 1453²⁾. године, под налетом Османлија Мехмеда Освајача. Тиме се подудара временски квантум Византије са хришћанским схватањем историје, линеарним а не цикличним схватањем времена и историје, који имају свој почетак и крај, узрок и исходиште.

Тих 1100 и двадесетак година представљају историју византијске империје. Они које ми називамо Византијцима себе су називали Римљанима, Ромејима, јер су били директни наследници Римске империје³⁾. Реч Византија је настала касније, од XVII века. Француски историчари, филолози и хуманисти су најзаслужнији за историју Византије⁴⁾.

Најзначајнија за историју Византије је била судбина Цариграда, његов почетак и његов крај. Константин Велики је оснивач

1) Г. Острогорски, *Историја Византије*, Просвета, Београд, 579 стр.; A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974, 620 стр.; S. Runciman, *Byzantine Civilization*, Plume, 1974, 112 стр.; P. Lemerle, *Le monde de Byzance: Histoire et institutions*, Variorum Reprints, London 1978.

2) S. Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453*, Columbia University Press, 1965, 256 стр.; J. Heers, *Chute et mort de Constantinople : (1204-1453)*, Paris 2007 ; Marie-Hélène Blanchet, *Georges Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin*, De Boccard, Paris 2008, 540 стр.

3) N. Oikonomides, "Emperor of the Romans - Emperor of the Romania", *Byzantium and Serbia in the 14th century*, Athens 1996, p. 127-129.

4) Међу њима је и археолог и нумизматичар, француски академик Анселмо Бандури (1671-1743), Дубровчанин, A. Banduri, *Conspectus operum sancti Nicephori... quae propediem duobus tomis edenda sunt et quorum pauca hactenus edita fuerunt... Studio et opera... Anselmi Bandurii par Anselmo Banduri (1705); Id., Imperium orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae, in quatuor partes distributae... opera et studio Domni Anselmi Banduri (1711)*. http://oce.catholic.com/index.php?title=Anselmo_Banduri

нове престонице Римске империје на Босфору⁵⁾, Константинопоља или Цариграда, чије постојање је неодвојиво од тог новог и најдужега периода у историји Римске империје, историје коју ми називамо Византијском. Назив Византија, како је поменуто, настаје много касније, помињу га у првом реду први византолози Французи, који су је назвали Византијом по античком имену Константинопоља, Византиума, грчког трговачког града на Босфору, који се тако звао пре него што је цар Константин основао у њему Цариград 324. године.

Ново у односу на стари Рим није само нова престоница више од хиљаду и по километара на истоку од Рима, постоји још једна, бар исто толика, ако не и знатно већа разлика у односу на антички период. У односу на многобожачки и идолопоклонички Рим та разлика је новој вероисповести – Хришћанству. Византија је, у ствари, синтеза која се састоји из три основна дела⁶⁾. То је синтеза римске цивилизације, грчке културе, и хришћанске вере која долази са Блиског Истока, из Јерусалима, из Палестине.

Римска цивилизација представља правни поредак, римско право, државу с њеним институцијама, цивилизацијске и друштвене норме⁷⁾. Грчка култура представља грчко уметничко и мисаоно наслеђе: књижевност, филозофију, у првом реду концептуални апарат неоплатонизма. Хришћанство у тој јединственој синтези представља духовност хришћанства насталог у време хеленизма у наставку духовног наслеђа јудаизма, универзалну вероисповест на целокупном простору медитеранског басена и шире, веру која на триконтиненталном простору универзалне империје осмишљава, време и простор, историју и есхатон, временско и надвременско⁸⁾.

Рођен у Нишу Цар Константин, био је један од највећих реформатора царства. Он је у ствари наставио и завршио реформе

5) C. Mango, G. Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot 1995; G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974; P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*, Paris 1996.

6) P. Veyne, *L'empire gréco-romain*, Paris 2005 ; Evelyne Patlagean, *Un Moyen Age grec. Byzance IXe-XVe siècle*, Paris 2007, 474 str.; P. Schreiner, *Byzantinische Kultur; Eine Aufsatzsammlung. I, Die Macht* (Ed. Silvia Ronchey, Elena Velkovska), zbornik radova (Opuscula collecta 3), Edizioni di storia e letteratura, Roma 2006, 423 pp.; B. Bojović, *Le millénaire byzantin (324-1453)*, «Ellipses», Paris 2008, 277 str.

7) P. Veyne, *La société romaine*, Paris 2001 ; L. Jerphagnon, *Histoire de la Rome antique : Les armes et les mots*, Paris 2008; J.-M. Carrié, Aline Rouselle, *L'Empire romain en mutation*, Paris, Seuil 1999, 840 pp.

8) C.G. Conticello, Vassa Conticello (dir.), *La théologie byzantine et sa tradition*, Turnhout 2002; P. Mueller-Jourdan, *Typologie spatio-temporelle de l'Église byzantine. La Mystagogie de Maxime le Confesseur dans la culture philosophique de l'Antiquité tardive*, Leiden-Boston 2005, 216 str.

императора Диоклецијана који је био велики реформатор позноантичког Рима. Разлика између Диоклецијана и Константина је у односу према хришћанству⁹⁾. Велики по свом значају у историји, император Диоклецијан је био још већи противник хришћанства. Ипак се у његово време, и то у његовом најближем окружењу, већ знало да хришћанство неће моћи да буде побеђено¹⁰⁾.

Константин оснива Цариград 324, Миланским едиктом 313 он проглашава хришћанство, најпре за дозвољену и универзалну религију, која временом постаје и државна вероисповест. Хришћанство тим путем постаје оно везиво које то несагледно царство, које је заузимало све делове Медитерана (велике просторе три континента: Северне Африке, Азије, са целим Блиским Истоком и делом Средњег Истока, Малом Азијом и свим деловима тада цивилизоване Европе), требало да повезује, да сједињује, да осмишљава, цео тај за оно време готово несагледиви простор. Од Гибралтара до Крима, од Рајне, Дунава и Дњепра до Тигра, Еуфрата, Црвеног мора и Сахаре, простор који је за оно време имао најразвијеније и најорганизованије цивилизацијске норме.

Хришћанство је било главно везивно ткиво тог простора који је у позном Римском царству живео у једној врсти верског еклектизма. Било је много дозвољених вероисповести, религија и обичаја, езотерија и гностицизма, секти и старих углавном многобожачких религија као што су биле грчка и римска, египатска, али и зооастриска и друге, један конгломерат веровања целог тог великог простора.

СИНТЕЗА И РАСЛОЈАВАЊА

Није лако било објединити цео тај хетерогени простор у један верски, културни, институционални и концептуални значењски интегритет. Од самог почетка су се појављивале значајне тешкоће у прихватању јединственог поимања вере и с југа и са севера. Стари народи Истока, као што су Египћани, Сиријци, Халдејци, народи Блиског и Средњег Истока¹¹⁾, тешко су могли да прихвате до краја како грчко-латинску културу тако и јединствену интерпретацију

9) C. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint. With Associated Studies*, Alexandros Press, Leiden 2006, 242 pp., 332 ill.

10) B. Jovović, *Le millénaire byzantin (324-1453)*, «Ellipses», Paris 2008, str. 17-19.

11) H. Teule, *Les Assyro-Chaldéens*, Brepols, 2008; J.-P. Valognes, *Vie et mort des chrétiens d'Orient*, Fayard, Paris 1994; J. Asfalg, P. Kruger, *Petit Dictionnaire de l'Orient chrétien*, Brepols 1991; C. Cannuyer, *L'Égypte copte. Les chrétiens du Nil*, Gallimard, Paris 2000.

хришћанства. Појавили су се монофизитизам, аријанство, остале различите интерпретације, и Црква је била у положају да се суочава са тим разликама и да све уоквирује у вери, схватању, култури, институцијама, даље да обједињује тај веома велики, несразмерни, цивилизацијски неуједначен простор. Сматрало се да хегемонија једног државног, касније и црквеног центра треба да буде подједнака у целом хришћанском свету¹²⁾. Глобализација у оквиру Римске империје вршена је уз помоћ државних и црквених институција, притом је Црква задржавала своје регионалне структуре настале у прошлости на основама регионалних културно-историјских наслеђа, такозвану Пентархију старих патријаршија¹³⁾.

Монофизитизам је на Истоку и на Југу империје тешко могао да прихвати равноправност две природе Христове, божанске и човечанске, и ту су настале разлике које су имале културне, социјалне и политичке подлоге. Док је један део оних који нису прихватили равнотежу те две природе предност давао њеном божанском делу, други су предност давали човечанској природи Христовој¹⁴⁾. То је била Аријанска јерес,¹⁵⁾ која је донела прве значајније потресе на друштвено-политичком плану. Касније је то учење налазило јако упориште код ново-евангелизованих Гота, могућих далеких предака нововековне Реформације.

После неколико векова су се те разлике, размимоилажења, раслојавања, пренела на питање икона, на иконоборство, и иконодулство. Иконоборство, које је долазило углавном са Истока, може

12) J. Mayendorff, *L'unité de l'Empire et divisions des Chrétiens. L'Eglise de 450 à 680*, Paris 1993, 427 str. (originalni naslov: *Imperial Unity and Christian Divisions. The Church 450-680*, A. D., New York 1989); P. Veyne, *Quand notre monde est devenu chrétien (312-394)*, Paris 2007.

13) У III веку су постојале само Антохијска, Александријска, као и Рим који је имао почасни и симболични примат јер је у њему мученички пострадао апотол Петар, али не и јурисдикцију над остатком Цркве, касније су настале Јерусалимска и Константинопољска патријаршија.

14) После осуде Аријевог учења, појавило се тумачење Несторија (381-451), патријарха Цариградског који је био под утицајем Антиохијске теологије, према којем су две Христове природе одвојене у божанску и човечанску, те је уместо Богородицом (Теотокос) његову мајку назвао Христородицом (Христотокос), Несторијанизам је одбачен и осуђен на Сабору у Ефесу 431. Монофизитизам, учење Еутихија, игумана једног цариградског манастира у V веку, према којем је божанска природа потпуно подредила себи и абсорбовала човечанску природу Христову, осуђено на Халкидонском Сабору 451. Монотелизам у VII веку покушава да помири разлике у тумачењима од две природе Христове на тај начин што поред божанске и човечанске природе, Христос има само једну вољу, божанску, и то учење је одбачено и осуђено 681.

15) Названа по александријском свештенику Арију (око 256-336), који је негирао божанску природу Христову, стављајући је други план у односу на Божју природу. Аријево учење је осуђено на Првом васељенском сабору који је цар Константин Велики сазвао у Nikeји 325.

се шематски представити на друштвеном и политичком равни преко странке Зелених у Цариградском хиподрому. Они су представљали једну струју у самом Цариграду, то су највећма били азијски, у првом реду мало-азијски и блискоисточни народи, Јермени¹⁶⁾ и други.

Иконодули су били углавном Европејци, Грци, Латини, Балканци, представљени су Плавима као навијачком и друштвено-политичком странком у Цариградском Хиподрому¹⁷⁾.

Царство је покушавало да држи те разлике у интерпретацијама верских догмата на окупу, по цену највећих напора, па и уступака. Тако је дошло и до готово јединог периода својеврсног дис-континуитета у верском, доктринарном и идеолошком јединству и континуитету Царства¹⁸⁾.

То је био период иконоборства, у VIII и IX веку. Цареви иконоборства су са собом носили антагонизам ка грчкој али и латинској интерпретацији вере, ка иконама. Носили су свој азијски, крути, уски монотеизам. То није могло да се одржи у грчкој, ни у европској, нити у латинској средини, те је иконоборство морало да пропадне пред обновом Православља¹⁹⁾.

Каснији цареви покушавали су да дисциплинују азијске народе и Јермене, који су представљали стари хришћански и планинштакчи народ, који је због својих војничких квалитета и стратешки важног положаја у Малој Азији имао највећи значај за одржавање тог простора у оквиру царства. Јермени су били посебно важан чинилац за одбрану од Турака Селџука. Упорношћу, нетактичношћу и претеривањем у покушају дисциплиновања Јермена, њиховог насилног довођења под заједнички културни и вероисповедни именитель, Византија временом губи њихову верност и подршку.

16) Основана око 300 године Јерменско-Григоријанска Црква, као и велики део других источних Цркава, није прихватила одлуке Халкидонског Сабора, то су до данас такозване дохалкидонске или несторијанске Цркве на Истоку, као што су Сиријанска (несторијанска), чији корени сежу у I век када је по предању цар Едесе Абгар основао прву државну хришћанску Цркву, затим Коптска и Етиопијска (монофизитске), итд., M. Albert, R. Beylot, R. G. Coquin, B. Outtier, C. Renoux, A. Guillaumont, *Christianismes Orientaux. Introduction à l'étude des langues et des littératures*, Le Cerf, Paris 1993; A. Mahé, J.-P. Mahé, *L'Arménie à l'épreuve des siècles*, Gallimard, Paris 2000.

17) О константинопољском хиподрому: Sarah Guberti Bassett, «The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople», *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), стр. 87-96.

18) A. S. Atiya, *An History of Eastern Christianity*, London 1968; M.-F. Auzépy, *L'iconoclasme byzantin*, Paris 2006; P. Blaudeau, *Alexandrie et Constantinople (451-491). De l'histoire à la géo-ecclésiologie*, Ecole française de Rome, De Boccard, Rome 2006, 810 pp.

19) Bisera V. Pentcheva, *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, The Pennsylvania State University Press, University Park PA 2006, 302 pp.

Они су почели да се окрећу према Турцима²⁰), тиме и против Византинаца, што је био важан чинилац постепеног губљења Мале Азије за царство.

ПОСЛЕДЊИ УСПОН, ОПАДАЊЕ И ПОЧЕТАК КРАЈА

Крај монетарне хегемоније и почетак зависности

Владавина династије Комнена, у XI и XII веку, представља последњи период у коме је остварен значајан успон Византије као царства чија звезда и поред тога већ почиње да тамни. Под све знатнијим утицајем Запада, са крајем династије Комнена, пред крај XII века, почиње прво и привремено посрнуће Византије, падом Константинопоља под ударом IV крсташког похода 1204.

Већ на почетку тог периода је Византија изгубила своју монетарну хегемонију, која је непрекидно трајала од Константина Великог почетком IV века, практично све до Алексија Комнена у XI веку²¹).

Константин Велики је установио византијску монету, новац, *номизму*, на грчком, на латинском *solidus*, који је имао тежину од 4,5 гр злата од 23 карата. *Номизма*, је задржала ту вредност, чистоћу, тежину, у периоду од седам и по векова²²). То је случај без преседана у историји. Византијски златник је био платежно средство не само византијске империје, него и практично целог цивилизованог тада познатог света. Арапски *динар* се управљао, одређивао према византијској *номизми*. На Западу једва да је и било новца као општег платежног средства, јер је у том делу Европе већим делом средњег века постојала углавном натурална привреда. Номизма је био долар средњег века, монетарни стандард, што значи да је византијска економија доминирала целим цивилизованим светом током више од седам векова. Све док ту улогу није од ње преузела

20) Затим и према крсташима, крајем XII века јерменски владари добијају од папе признање краљевског достојанства чиме постижу исти ранг као и западни принчеви и краљеви на Блиском Истоку, J. Richard, *Histoire des croisades*, Fayard, Paris 1996; J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, CNRS, rééd., Paris 2007; L'Arménie et Byzance. *Histoire et culture*, 1996, 244 str. Занимљива паралела би се могла наћи у чињеници да је Стеван Првовенчани уз помоћ Светога Саве почетком XIII века постигао исто добијањем краљевске круне од папе Хонорија.

21) Cécile Morrisson, "La Lagarikè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène", *Travaux & mémoires* 7 (1979), str. 419-464.

22) M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, c. 300-1453, Cambridge University Press 1985; M. Kaplan, *Tout l'or de Byzance*, Gallimard, Paris 2005.

Венеција са њеним златним дукатом, њеном поморском, монетарном и тржишном превлашћу која настаје почев од краја XI и траје све до краја средњег века.

Није још увек довољно познато из којих је разлога је нестала та монетарна, економска и општа многовековна надмоћ Византије, у Медитеранском басену и шире, али је монетарна хегемонија била највидљивији и главни показатељ њене вишевековне доминације на тако великом простору²³⁾.

Ратни напори да се обнови територија Византије су један од разлога краја њене хегемоније, опадања и неуспеха византијске економије. Економски и привредни разлози су трајнији узроци њеног опадања. Најважнији разлог је био, данас је то познато и утврђено, између осталог и проучавањем црквених извора (као што су животи светих, у којима има много података из области привреде) – продужени и временом све већи мањак инвестиција²⁴⁾. То је био вековима хронични проблем Византије.

Узроци су још и недостатак техничких иновација, технолошко заостајање, у пољопривреди пре свега²⁵⁾, које се једним делом објашњава климом, као и природом, углавном плитког земљишта, у Малој Азији, делимично и на Балкану²⁶⁾.

Затим, сама структура византијске државе и друштва. У Византији није постојало племство као у Западној Европи, већ аристократија, која је била *функционерска аристократија*. Значи, *службеничка аристократија* (меритократија), а не *наследно* (патримонијално) *племство*, као на Западу. Конфликт интереса између те функционерске и земљишне аристократије с Државом, односно с њеним најчвршћим ослоном, ситним и малим земљишним поседом, временом је ослабио царство и исцрпао његове војничке

23) Cécile Morisson, "La dévaluation de la monnaie byzantine du XIe siècle: essai d'interprétation", *Travaux & mémoires* 6 (1976), str. 3-48; V. von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale: dal IX all'XI secolo*, Bari 1978.

24) Eveline Patlagean, "'Economie paysanne' et 'féodalité byzantine'", *Annales ESC* 30 (1975), str. 1371-1396; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle, propriété et exploitation du sol*, Paris 1992, str. 562-573.

25) Заостајање не само за аграрном техником на Западу, него и у односу на исламски свет, где је на пример наводњавање земљишта, диктирано разуме се и климатским условима, било знатно заступљеније него у византијском аграру, A. M. Watson, *Agricultural Innovation in Early Islamic World: the Diffusion of Crops and Farming Techniques*, 700-1100, Cambridge 1984.

26) P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium. From the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle, propriété et exploitation du sol*, Paris 1992, str. 10-18.

и привредне ресурсе²⁷⁾. И поред свих административних и законодавних мера и напора које су улагали цареви свесни тог хроничног сукоба интереса између државне функције и саме основице њене снаге и стабилности, та противуречност није могла бити превазиђена и царство је тонуло у незадрживо опадање.

У XI веку долази до тешке монетарне и економске кризе, тако да византијски цареви препуштају трговину, самим тим и економију добрим делом, једној страниј сили. У недостатку новца, немогућности и неспособности да реше економску кризу без преседана, они практично препуштају трговинску размену у Цариграду, али и на ширем простору царства, Венецији²⁸⁾. Трговина је препуштена Венецији тако што су венецијански трговци имали једну врсту монопола, већ и по томе што су плаћали таксе и порезе мање од византијских трговаца. Венецијанци су имали град у граду, Галату²⁹⁾, с друге стране Златног Рога, великог залива и пристаништа у Цариграду, па их можемо упоредити са страним телом у својеврсној економској осмози са домаћим тржиштем. Можда у почетку бенигној осмози, али све више исцрпљујућој, која је све више захватала економију, тиме све више и сам организам Царства, црпла виталне привредне и економске снаге и ресурсе целокупног друштвеног организма.

ОПАДАЊЕ ЕКОНОМИЈЕ, СЛАБОСТИ ИНВЕСТИЦИЈА И ПРОДУКТИВНОСТИ

Зашто долази у XI веку, око 1050. године, до наглог опадања привредне и сваке друге животне моћи Византије? Она економски опада зато што њена технологија, њена пољопривреда, која је база економије, заостају временом за западноевропском, и заостају пре свега хроничним мањком инвестиција. Основна слабост византијске економије лежи у недостатку улагања да би се побољшала и повећала продуктивност пољопривредне производње, најважније привредне гране сваког средњовековног друштва. Истовремено се дешава преокрет у Европи, можда већ крајем X и почетком XI ве-

27) B. Bojović, Vassa Conticello, G. Jehel, *Le monde byzantin (VIIIe-XIIIe siècle). Economie et société*, Editions du Temps, Paris 2006 (205 str.); K. Smyrlis, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècles)*, Paris 2006, 304 pp.; J.-C. Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function, Ashgate Variorum*, Aldershot 2006, XIV + 364 pp.

28) D. M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, 1992.

29) Chrisa A., Maltezou, «Il quartiere veneziano di Constantinopoli (Scali marittimi)», *Κρησουλολογία* 15 (1978), p. 30-62.

ка, где током времена настаје својеврсни економски успон у земљорадњи³⁰⁾. Раскрчују се шуме, повећавају површине обрадивог земљишта, које осим тога постаје богатије и плодније, све то олакшава развој земаља Западне Европе, где долази до наглог успона, а у Византији до стагнације. Привредна размена на Западу се умрежава на све већем простору који прелази државне границе, стварајући тако првобитне облике тржишне економије. Све успешнији развој привреде омогућује и демографску експанзију. Први крсташки походи су показатељ те експанзије која на тај начин тражи пута да се преноси ван граница Западног света³¹⁾.

То време се подудара с владавином Алексија Комнена који предаје венецијанским трговцима део престонице Цариграда. Венецијанци су у то време међу првима практиковали оно што бисмо данас назвали тржишном економијом. Била је то економија која не само што је ишла преко државних граница, која није била само државна економија, већ над-државна економија, у том смислу што је економија имала одређену предност над политиком. Венецијанци су у једном моменту, у време монетарне економске кризе у Византији, донели један импулс који је помогао посусталом царству, унели су свеж новац, који је у почетку био корисна иницијатива најпре економски, па затим и војно, нарочито у опремању морнарице које је увек тражило најзначајнија средства.

Повлашћен положај Венецијанаца је проузроковао отпоре цариградског становништва и прогон Латина. Све се завршило кризом која за последицу има, 1204 године, Крсташко освајање Цариграда, које су организовали Венецијанци. То је био први пад Цариграда, којом приликом долази до тешких разарања, злочина и пљачки, до тешког сукоба у окриљу до тада претежно још увек солидарног хришћанства.

По новијим схватањима, раскол 1054. године, који за то време није био толико запажен и чије последице се нису у почетку изразито испољавале, јесте у првом реду формално-институционални,

30) G. Duby, "La révolution agricole médiévale", *Revue de géographie de Lyon* 29 (1954), str. 361-366; Id., *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, I-II, Paris 1961; P. Bonassie, *La Catalogne du milieu du Xe siècle à la fin de XIe siècle. Croissance et mutation d'une société*, I-II, Toulouse 1975-1976; R. Fossier, *Enfance de l'Europe (Xe-XIIIe siècles). Aspects économiques et sociaux*, I-II, Paris 1982.

31) S. Runciman, *A History of the Crusades : Volume I. The 1st Crusade and the foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, 1987. *Autour de la Première Croisade*. Actes du colloque de Clermont-Ferrand, 22-25 juin 1995, réunis par Michel Balard, 1997. 654 str.; M. Balard, *Les Latins en Orient, XIe-XVe siècle*, PUF, Paris 2006, LXXVIII + 452 pp.; A. G. C. Savvides, *Byzantino-Normannica. The Norman Capture of Italy (to A.D. 1081) and the First Two Invasions in Byzantium (A.D. 1081-1085 and 1107-1108)*, OLA 165, Leuven-Paris-Dudley MA 2007, 96 pp.

са озбиљним последицама које никад нису превазиђене³²⁾. Сматра се с доста разлога да је највећи, непомирљиви раскол хришћанства настао тек падом Цариграда под Крсташе, који су на зверски начин починили тешке и небројене злочине, пљачке, скрнављења цркава, и током доминације Латинског царства вршили насилно покатоличавање, полатинавање византијског становништва и њених институција. То није могло дуго да опстане, јер Запад тада није имао капацитет да би Византију могао трајно претворити у западну империју³³⁾. После 55 година, Цариград је повраћен у окриље Византије³⁴⁾. Константинов град се никад није опоравио и потпуно обновио и тиме настаје време постепене агоније Византијског царства, које у 15 веку и нестало са историјске позорнице пред налетима Турака Османлија³⁵⁾.

Да ли је та цивилизација морала да доживи свој крај, да нестане као историјска појава? По свему судећи изгледа као да је непрекинути сплет узрока и последица условио такав исход њене историје.

УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Као што је познато, и Маричка битка, и Косовска битка³⁶⁾, биле су значајне у том периоду већ позног сумрака Византије. Срби после та два тешка пораза више нису били у стању да пруже отпор значајнијих размера. Иако су српске земље представљале тек остатке Душановог царства, оне су још увек представљале најзначајнији војнички и привредни потенцијал на Балкану. Тада већ Византија није била више у стању да пружа било какав ефикасни отпор Османлијама. Ни једна европска земља није могла да пружи одлучујући отпор, и на крају средњег века су Турци освојили

32) S. Runciman, *Le Schisme d'Orient: La papauté et les Eglises d'Orient XIe et XIIe siècles*, Belles Lettres, Paris 2005, 202 str. (Оригинални наслов: *The Eastern schism, a study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth centuries*).

33) J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, Paris 1949; P. Cesaretti, *L'Impero perduto: Vita di Anna di Bisanzio, una sovrana tra Oriente e Occidente*, Mondadori, Milano 2006, 381 pp.

34) D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2e Ed., 2008.

35) D. M. Nicol, *End of the Byzantine Empire (Foundations of medieval history)*, Hodder Arnold, 1979, 112 str.

36) R. Mihaljčić, "Les batailles de la Maritza et de Kosovo. Les dernières décennies de la rivalité serbobyzantine", *Byzantium and Serbia in the 14th century*, Athens 1996, str. 97-109.

Балкан, 1453 пао је Константинопољ тиме коначно и Византија³⁷⁾, 1459 коначно је пало Смедерево и Србија, тако је и цео Балкан променио светом, за наредних низ векова заменио једну цивилизацију другом³⁸⁾.

Како Венецијанци, тако ни византијски цареви, како крсташи, тако ни Французи и остали Латини, нису успели да одрже Цариград, као ни у 13 веку латинску - Византију, крсташку творевину онакву какву су покушавали да одрже. То је био неуспех такозваног Латинског царства. Византија се обновила у Малој Азији³⁹⁾, а после педесетак година, обновило се дакле царство и у Цариграду. После тога, историја Византије, у XIV-XV веку, постаје све више агонија која, је трајала до коначног слома остатка остатака некада моћне универзалне империје⁴⁰⁾. Тражио се излаз за спас Византије, али он није нађен. Европа се бавила спасом Византије, европски владари, папе и кнезови, свако на свој начин је нудио помоћ и постављао услове, али тај сумрак Византије се подудара са неодољивим економским успоном Европе почев од XI века, и истовременим све бржим опадањем економије Византије у приближно истом временском периоду.

ЗАЛАЗАК ЦАРСТВА И ПОКУШАЈИ УНИЈЕ

Једна од најважнијих претпоставки у тражењу спаса Византије, њеног опстанка, била је више пута покушавана црквена унија⁴¹⁾. Ти покушаји нису могли имати веће изгледе на успех јер су се сводили на уцењивачка настојања Западног да подреди својој дисциплини и наметне своју интерпретацију вероисповести највећем и најзначајнијем делу Источног хришћанства. Као илустрација те ускогруде и кратковиде искључивости може се навести једна мање позната епизода⁴²⁾. Када су представници последњег још увек ви-

37) Nicolo Barbaro, "Diary of the Siege of Constantinople, 1453", translated from the Italian by J.R. Jones, an Exposition-University Book, Exposition Press, New York, 1969.

38) H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age (1300-1600)*, London 1973.

39) S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign, a study of tenth-century Byzantium*, 1929, 276 стр.

40) J. Heers, *Chute et mort de Constantinople: (1204-1453)*, Paris 2007.

41) V. Laurent, *Les "Mémoires" du grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Pariz 1971, стр. 598; V. Laurent, J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976, XVII + 611 стр.

42) Hélène Ahrweiler (sous la dir.), *Philadelphie et autres études*, Paris 1984, 176 стр.

зантијског града у Малој Азији, Филадельфије, у XIV веку, дошли да траже помоћ од Папе, он им је одговорио: „Пређите на католичку веру, и тада ће један Византинац бити јачи од сто Турака. И то ће вам бити довољна помоћ, друга вам помоћ неће бити потребна“⁴³⁾.

Почев од 1204 Византија све више постајала, од мултиетничке и универзалне империје, све мање универзална и све више ”национална” држава. Византија се на тај начин све више затварала у себе. И поред поновљених покушаја Уније⁴⁴⁾, добрим делом и због њихових неуспеха, она се све више удаљавала од околног хришћанског света, не само од католичког, на неки начин и од православног. Био је истина покушај, у време патријарха Филотеја Кокиноса⁴⁵⁾, и да се организује једна врста православног савеза, али тај покушај није могао да успе. Византинци не само што нису могли да прихвате унију са Латинима, које су сматрали себи недораслим у теолошким стварима, него ни неку врсту продуженог и ефикасног савеза са православним суседним државама. Византинци нису успевали да нађу, боље рећи да прихвате, синтезу ни са Симеоновом Бугарском⁴⁶⁾ у време кад је моћ и престиж царства далеко теже било угрозити, нити са Србијом Милутиновом или Душановом, када је царство било већ у незадрживом опадању.

На крају, и поред даљих покушаја Уније, војних и политичких савеза, вршених скоро до самог краја, да се направи неки компромис са Западом и обезбеди значајнија помоћ, остала је забележена реч последњег великог адмирала Луке Нотараса. Без обзира да ли је апокрифна или не, та изјава је симптоматична и одражава стање духа у то време. Он је наводно рекао пред пад Цариграда: “*Боље турски турбан, него латинска тијара*“. То би значило да су се Византинци у ствари резигнирали или чак на неки начин определили за турску окупацију пре него за латинску уцену. Нестанак политичке самосталности претпостављен је губитку верског и црквеног интегритета⁴⁷⁾.

43) Hélène Ahrweiler, “La région de Philadelphie au XIVe siècle (1290-1390), dernier bastion de l’Hellénisme en Asie-Mineure”, in *Académie des Inscriptions et de Belles-Lettres*, Pariz 1983, str. 175-197.

44) I. Djurić, *Sumrak Vizantije*, Beograd 1984, str. 319 n. 178, 320; Spremić, *Децном Бугађ Бранковић и његово доба*, str. 223-233;

45) Carigradski patrijarh (1354-55 et 1364-76), cf. D. Nastase, “Le Mont Athos et la politique du Patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375”, *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ* 3 (1979), str. 121-177; *Histoire du Christianisme VI* (Marie-Hélène Congourdeau), Pariz 1990, str. 300, 301.

46) S. Runciman, *A History of the first Bulgarian Empire*, ed. Bell and sons, 1930, 337 str.

47) Тако Свети Козма Етолки благосиља туркократију којом се по њему очувава душа и дух православља од западног отуђивања.

Пад Цариграда, био је херојски, епски и сублимиран, последњи цар Константин Драгаш, Константин XI, иначе Србин по мајци, погинуо је бранећи град на његовим зидинама. По легенди, узидан је у зидове Свете Софије и изаћи ће из зида кад први православни цар уђе у Свету Софију. То је грчко народно предање које се одржало вековима⁴⁸⁾.

Византија је, као политичка целина, као историјски фактор, нестаје готово нетрагом. Осим још увек импресивних делова моћних одбрамбених зидина, данас је у Истамбулу тешко могу наћи трагови старог Константинопоља.

Не само Византинци, него и цео византијски цивилизацијски круг, који представљају балканске православне земље, за више година нестали су из историје као државне творевине. Зашто? Која је економска, политичка, али и психолошка претпоставка, постојала за то? *Византинци су хтели да остану само себи једнаки.* Нису успевали, нису могли, да прихвате значајније компромисе, нису хтели да се прилагоде, нити да чине било какав уступак. Нису желели да прихвате ни словенско-грчку државу, са истоверним хришћанима. Били су исувише поносити, без обзира што су имали све разлоге за осећај надмоћи своје цивилизације, та гордост и осећај супериорности, који је веома дуго имао значајне основе, били су један од основних узрока њеног нестанка.

Интересантну интерпретацију тог осећања даје Хроника по па Синадиноса Серског (Сереза), из XVII века. Поп Синадинус из Сереза, написао је хронику свог града, у којој поред осталог описује преношење моштију Свете Петке, из Цариграда у Јаши, где се њене мошти и данас налазе. То је учинио велики кнез Молдавије Василије Лупу, који је платио астрономске дугове Васељенске Патријаршије. Тако је стекао право да пренесе мошти Свете Петке, које су после пада Београда, 1521. године, пренете у Цариград. Синадинос описује пренос моштију и пише како је моћни владар Молдавије Василије Лупу, бос изашао пред свете мошти, како је скинуо круну, и како је ничице пао на земљу, у прашину, да им се поклони. Дешавала су се многа чуда, исцељења, током преношења моштију Свете Петке у Јаши где је била саграђена црква њој посвећена. Он то све описује, и каже: *Њене су мошти лежале у цариградској Патријаршији 200 година и нико није хтео да их погледа, него су говорили: "Шта је она могла да учини да буде света, об-*

48) D. M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge Univ. Press, Canto edition, 1992; <http://www.greece.org/romiosini/fall.html>

зиром да је Српкиња?” ...лишени своје отаџбине и својих добара, постали смо повод за подсмех и презир за све народе⁴⁹⁾.

Шта значи та интерпретација попа Синадиноса? Више од два и по века после пада Цариграда, она се своди на то да су самодовољност, самољубље, себичност, ускогрудост, својеврсни етноцентризам, узрок жалосне судбине потомака некада моћне и славне Византије.

ИСКУСТВО НЕСТАНКА ВЕЛИКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Најмоћније и хиљадугодишње цивилизације имају своје време трајања, могу да нестану, а узроци нестанка не морају бити много различити, у извесном смислу они чак могу бити и веома слични.

Модел цивилизације, који у савременом свету постоји и влада, јесте данас више него икад планетарни модел. Не само најбољи и најефикаснији, него и практично данас једини глобални модел, такав да другачији модел практично више и не постоји, иако садашња системска криза можда најављује његов залазак. Модел који се с мање или више успеха примењује широм света: у Кини, у Индији, у Русији. Што ипак то не значи да тај модел није у кризи, и да му не прети опасност од трајног опадања. Некада је хиљадугодишњи византијски модел током процеса дугог трајања постепено смењиван западном динамиком економског и цивилизацијског развоја.

Због тога је тема Византије, њеног живота и трајања (јер: шта је хегемонија долара према хегемонији номизме у дугом трајању), значајна и корисна, необично потребна за разумевање не само пре много векова несталога, него и за схватање данашњег света. Потребна и значајна да се боље упозна и да се лакше схвати однос превласти феномена и модела глобалног хегемона, законитости трајања и опадања те појаве као историског процеса.

ТОЛЕРАНТНОСТ, РИМЉАНИ И КОНСТАНТИНОПОЉ

Диференцијација између Рима и Цариграда је истовремено последица једног историјског процеса дугог трајања, с једне стра-

49) Хроникеру попа Синадиноса, објавио је, на грчком и на француском, Р. Odorico, *Αναμνησεις και Συμβουλες του Συναδινου, Ιερεα Σερρων στη Μακεδονια (17ος αιωνας)*, éd. "Pierre Belon", Paris 1996, str. 164-165; В. Војовић, «Нешто ново о Светог Петки», *Политика*, 25 октобар 1999.

не, а с друге стране су корени њиховог раскорака у самој природи те две културе и цивилизације. Узмимо само један пример, Грчку и Рим. Рим је био већа цивилизација, Грчка је имала знатно развијенију и хуманију културу. У Риму је главни концензус становништва стваран око арене⁵⁰⁾, у којој је проливање људске крви било главна атракција. То је био рецидив, један облик људске крвне жртве као један од обележја паганства, онога што је ”мрско пред Господом”, по Старом завету.

У Грчкој, у исто време, главно окупљање, концензус, постоји око стадиона и спортског надметања, без проливања људске крви. Жестоког надметања, али без проливања људске крви. Хиљаду година после тога, када први Крсташи долазе у Византију, у првом крсташком походу, Ана Комнен у Алексијади описује саблазан у очима Византинаца од тога што свештена лица са Запада проливају људску крв својим рукама и после тога служе мису⁵¹⁾. Нешто несхватљиво за Византинце⁵²⁾.

А као што се зна, православни свештеник, ако случајно аутомобилом убије неког, не може више да буде свештеник. Разлика између те две најзначајније европске цивилизације у старијој историји, као и између њихових баштиника, има и формалних, доктринарних, концептуалних, и других, те разлике су чиниле, али и данас утичу, да се људи не могу некад лако разумети.

Сваке треће године се одржавају симпозијуми „Први, Други, Трећи Рим“, у Риму, Цариграду и Москви. Ево и једног малициозног питања за католике: „Први Рим је, као што знамо, био пагански⁵³⁾. Други Рим је Цариград. Трећи Рим је Москва. Руси би додали - и четвртог не будет.“ „А који сте ви број?“

Реч је у ствари о фамозном питању *Translatio imerii*, познатом фалсификату такозване Константинове даровнице, сложеном комплексу питања везаном за однос Константинопоља и Рима⁵⁴⁾,

50) P. Veyne, *Le pain et le cirque*, Paris 1995 ; L. Jephagnon, *Histoire de la Rome antique : Les armes et les mots*, Paris 2008;

51) Ana Komnen, *Alexiade I (I-IV)*, kritičko izdanje teksta, franc. prevod, komentari i uvodna studija, B. Leib, Pariz 1967 2, str. CLVII-CLVIII.

52) Поносни на хеленско порекло своје културе још више него на римско порекло својих институција и свога племства, Византинци су волели да говоре како “Римљани имају своје законе, али ми имамо своје. Римски су обичаји без умерености, сурови и иду до проливања крви, али наши су човечни”, Citat Jovana Zlatoustog kod: A. Guillou, *La Civilisation byzantine*, Pariz 1990 (прво издање 1974), str. 374.

53) L. Jephagnon, *Les divins Césars : Idéologie et pouvoir dans la Rome impériale*, Paris 2009.

54) I. Dujčev, “La crise idéologique de 1203-1204 et ses répercussions sur la civilisation byzantine”, *Cahiers de travaux et de conférences I -Christianisme byzantin et archéologie chrétienne*, Pariz 1976, str. 5-68; Hélène Ahrweiler, “Constantinople Seconde Rome: le tournant de 1204”, in *Roma Costantinopoli Mosca Da Roma alla terza Roma, Studi I*, Napux 1983, str.

царства и папства и слично⁵⁵). Питања везаних за оснивање Цариграда – преноса престонице Римске империје у Константинопољ, царства које постаје хришћанско, постаје Нови Рим. И практично, Рим никада није био историјски центар хришћанског царства.

ВИЗАНТИЈА И ЕВРОПСКИ СРЕДЊИ ВЕК

Од почетка другог миленијума у Западној Европи почиње да се уопштава један нови начин робноовчане размене коју је Фернан Бродел називао *артеријалном*, или *разменом на далеко*⁵⁶). Тај новонастајући начин промета и размере добара умрежавао је и хомогенизовао западноевропске просторе⁵⁷).

У Византији је преовлађивала тзв. *капиларна привреда*, једна претежно аутархична привреда, новчана и робна размена⁵⁸). Што значи да је свака жупа имала сопствену економску самодовољност. То је иначе био старији вид привредног промета где нису преовладавале тако обимне размене као у Европи где је на пример Харинга из Балтичког мора доспевала до удаљених делова континента у време великих постова. На сличан начин је вршена размена жита-рица и других најпотребнијих производа, не само луксузне робе.

- 304-315; D. M. Nicol, "The papal scandal", in *The Orthodox Churches and the West* (Papers read at the fourteenth summer meeting and the fifteenth winter meeting of the Ecclesiastical History Society, ed. by D. Baker), *Studies in Church History* 13, Oxford 1976, str. 141-168; о антилатинском ставу у Византији (крај XI века), као и о латинским заблудама после 1204, види Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Pariz 1975, стр. 75-87, 103sq.; B. Ferjančić, "Rapports entre Grecs et Latins après 1204", ZRVI 10 (1967), стр. 171-176.
- 55) О подели власти у Византији, видети: G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le "césaropapisme" byzantin*, Pariz (Gallimard) 1996, дело које у знатној мери отклања још увек живеле предрасуде у овој области и представља последњу реч о природи световне и црквене власти у Византији. Видети такође, S. Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cincinnati 1973; као и веома корисну студију на сличну тему: D. M. Nicol, "La pensée politique byzantine", in *Histoire de la pensée politique médiévale 350-1450*, sous la direction de J. Henderson Burns, Pariz 1993, стр. 49-75.
- 56) F. Braudel, *La dynamique du capitalisme*, Paris 1985, p. 28-29, 47. О експанзији урбане економије на Западу крајем средњег века, cf. A. Tenenti, *La formazione del mondo moderno, XIV-XVII secolo*, Bologna 1980, p. 58-65, 126-129.
- 57) F. Braudel, "Monnaies et civilisations. De l'or du Soudan à l'argent d'Amérique. Un drame méditerranéen", *Annales*, janvier-mars 1946, p. 9 sq.; Id., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, t. I. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Paris 1979, p. 394-396, 403.
- 58) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Angeliki E. Laiou, Editor-in-Chief, Scholarly Committee, Charalambos Bouras, Cécile Morrisson, Nicolas Oikonomides†, Constantine Pitsakis, Published by Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., in three volumes as number 39 in the series, *Dumbarton Oaks Studies*, 2002 Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University Washington, D.C.

Интеракција европске економије није могла имати само повољне последице, како привредна добра тако се и глад и епидемије ширили на удаљеним просторима и у великим размерама. Византијски простор представљао је други тип друштва, оног насталог из античког и позноантичког наслеђа, у Европи је било знатно мање тог континуитета. Друштво и привреда Византије били су мање конкурентски, мање ефикасни, то је било истовремено развијенија цивилизација али и с мањом развојном динамиком, нарочито у области привреде и економије. Византија је представљала највиши степен развоја друштва старијег типа, Запад почетак замаха једног новог економског, друштвеног и државног обрасца чија прва експанзија подудара с покретањем крсташких ратова⁵⁹). Динамика старијег обрасца уређенијег и стабилнијег друштва одавно није више била у експанзији, оно није било ни тако агресивно, као западно друштво, давно је прошло своју зрелост и врхунац, постојало и опстајало је више у трајању него у успону.

За разлику од европског суморног и инквизиторског Средњег века⁶⁰), у Византији није било нетолеранције у оној мери и на исти начин као на Западу. Култура хеленског језика није имала само један образац, карактеристичан за монотеистичку искључивост. У Византији је увек у мањој или већој мери постојала одређена *дихотомија*, креативни дијалог и преплитање, итеракција и толеранција између античког наслеђа и хришћанске теорије и пракси⁶¹). Нараштаји су се васпитавали на „Илијади“ и „Одисеји“, на Хомеру и Плутарху, на Платону и Аристотелу, и, наравно, на хришћанству и на његовим светим оцима, исповедницима и философима. И то преплитање хуманизма⁶²) и хришћанства, та дихотомија световног и духовног је чинила толеранцију каква није постојала у западним деловима Европе, па ни код Словена, који су такође били неофитски и скоројевићки милитантни и искључиви. Не у мери и на начин као што је то било на Западу, али, рецимо, Григорије Ца-

59) P. Alphandéry, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, Pariz (Albin Michel) 1954; R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem 1-3*, Pariz (Perrin) 1991 (ново издање); Id., *Les Croisades*, Pariz (PUF) 1994; ; J.-C. Guillebaud, *Sur la route des croisades*, Pariz (Arléa) 1993; J. Richard, *L'Esprit de la Croisade*, Pariz (Cerf) 1970; P. Rousset, *Histoire d'une idéologie, la Croisade*, Lozana (L'Age d'Homme) 1983; R. Gousset, *L'épopée des Croisades*, Pariz (Perrin) 1995, стр. 20.

60) V. Bayer, *Ugovor s Djavoalom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*, Zagreb 1982.

61) D. M. Nicol, *Church and Society in Byzantium*, Cambridge University Press, 2008, 176 стр. ; C.G. Conticello, *Vassa Conticello (dir), La théologie byzantine et sa tradition*, Turnhout 2002;

62) P. Lemerle, *Le Premier Humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971.

блук, и други, осуђују то хеленско наслеђе код Византинаца као паганско⁶³). Постојала је културна и мисаона слојевитост између црквеног и световног погледа на свет, изнијансираност и извесна слобода савести каквих практично и није било другде у хришћанству. Све оно што се на Западу почиње да развија тек у Новом веку. Значи, Византијци су одувек имали оно што у Европи настаје тек почев од Хуманизма и Ренесансе. С тим што Хуманизам и Ренесанса имају за последицу осипање хришћанског погледа на свет, у Византији се то јединство није растакало. Оно се одржавало у једној органској синергији световног и духовног, поретка (таксиса) и мудре умерености (икономије)⁶⁴). *Антиномичност*, како је Георгије Острогорски називао византијски начин мишљења, могао би се објаснити као својеврсно јединство супротности, ступањ у развоју погледа на свет иначе непримерен западном средњем веку⁶⁵). Византијска цивилизација је у тој мери била развијенија од осталих, већим делом свог трајања, да се њен пут тешко и могао спојити са путем оних чији је успон тек почињао, њихове су се путање могле укрстити али им се судбине нису сусреле у једној равни⁶⁶). Ту негде и лежи изгледа кључ за разумевање неспоразума, нетолеранције и мучно премостивог нераздевања, некада, али једва мање и сада, између два обрасца наикада јединственог цивилизацијског квантума и његовог наслеђа.

ЦРКВА, НОСИЛАЦ КУЛТУРНЕ И ДУХОВНЕ БАШТИНЕ

Опадање, сумрак и коначни пад Цариграда 1453, тиме и последњих остатака Византије одјекнуо је као последњи чин њене дуге агоније. Деспот Ђурађ Бранковић затворио се у данима жало-

63) Б. Бојовић, *Istorija i eshaton - Histoire et eschatologie. Из историје књижевности јужнословенског средњег века - De l'histoire et de la littérature du Moyen Age sud-slave*, Paris-Vrnjačka Banja 2008, стр. 177-178, н. 62, 63.

64) Elen Arveler, *Политичка идеологија византијског царства*, превод Б. Бојовић, предговор, Љ. Максимовић, éd: "Филип Вишњић"- Београд, col. "Retrospektive", Београд 1988, стр. 142-153; G. Richter, *Oikonomia. Der Gebrauch des Wortes. Oikonomia im Neuen Testament, bei den Kirchenvätern und der theologischen Litteratur bis ins 20 Jahrhundert*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2005, IX + 753 стр.

65) Док су библиотеке некадашњих најважнијих центара римско-византијске цивилизације на Истоку и Југу Медитерана у средњем веку још увек чувале стотине хиљада рукописа античког и средњовековног културног наслеђа, дотле је у средњем веку највећа библиотека на Западу, на Сорбони, имала једва неколико хиљада рукописа.

66) Б. Бојовић, "Синдром троугла на раскршћу светова", in *Les Serbes et l'Europe*, Историјски институт САНУ, Београд 1996, стр. 413-425 (резиме на енглеском, стр. 426-429).

сти за несталим хиљадугодишњим Ромејским (Римским) царством. Европа и њени дворови били су свесни да је до тада најважније поглавље њене историје занавек затворено. Вековима нагомилавано духовно и материјално наслеђе византијске цивилизације није нестало, као што њено зрачење није могло престати. Делови Ромејске елите налазе уточиште у Италији, Србији и даље. Они преносе византијско наслеђе, античке и византијске рукописе и друге драгоцености. На тај начин утиру пут ономе што се касније назива Хуманизмом и Ренесансом, доприносе обнови античког наслеђа. До тада је то посебно писано и научно наслеђе, преузето из Византије, више имало извесни континуитет у арапским земљама, које су некад биле византијске и које његовим преношењем такође у доброј мери задужују европски Запад.

Један део Ромеја одлази још знатно касније у румунске земље, названи фанариотима по Фанару делу Истамбула, они настаљају да преносе и одржавају духовни и културни, унеколико и институционални континуитет нестале цивилизације. Велики румунски историчар Николае Јорга је то нововековно трајање и зрачење Ромејске империје називао ”Византија после Византије”⁶⁷⁾. Преношена од стране византијских и српских⁶⁸⁾ избеглих елита идеја ромејског наслеђа уобличава се у Московској Русији у појам Трећег Рима, универзалног хришћанског православног царства, према руским и црквеним схватањима легитимног наследника Константинове империје.

Како је нестало царство, тако је нестала византијска државна и земљишна аристократија, која није имала исту друштвену улогу као феудално племство у Европи. Њена се звања и титуле нису као у Европи наслеђивали јер су у првом реду били у непосредној државној функцији, је била је то *функционарска аристократија*. Нестанком државе Ромеја, изгубила се и сврха њеног постојања. Интересантно је да се један део тог горњег друштвеног слоја, изгледа преточио у турско време у *клир*, у црквену хијерархију. Најдиректнији, ако не и једини институционални наследник Византије остала православна Црква⁶⁹⁾, јер је васељенски цариградски Патријарх

67) N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Balland, Paris 1992, стр. 253-275 (епилог В. Кндеа).

68) V. Jablonskij, Пахомий Серб и его агиографические писания, St. Pétersbourg 1908; G. Orlov, “Пахомије Србин и његова књижевна делатност у Великом Новгороду”, Prilozi KJIF XXXVI (1970), стр. 214-239; D. S. Likhatchov, *Poétique historique de la littérature russe*, Paris 1988, стр. 19; B. I. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen-Age serbe*, Roma 1995, стр. 200, n. 148-151.

69) S. Runciman, *The Great Church in captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence*, University press (1968), 455 str.

био *етнарх* практично свих хришћана султановог царства, за Турке је био поглавар целог хришћанског рода. Чак постоје случајеви где се титулише као патријарх и цар (*василевс*)⁷⁰. Васељенска Патријаршија је под турском управом обновила своја првобитна права, она која су постојала пре настанка бугарске и српске цркве. Укинута је бугарска патријаршија, укинута је скоро један век касније Пећка патријаршија, и успостављена је само једна, Цариградска патријаршија. Само су Јермени имали своју посебну цркву, али Јермени нису исте конфесије као православни, они припадају такозваној до-халкидонској вероисповести⁷¹.

Читав век после обнове те свеопште јурисдикције Васељенске патријаршије на Балкану и у Малој Азији, 1557, обновљена је Пећка патријаршија, захваљујући великом везиру на отоманској Порти Мехмеду Соколовићу, Србину из Босне, из Вишеграда, који је свог брата или братића поставио за Патријарха Макарија. Та друга српска патријаршија одржала се пуна два века. Укинута је бератом султана Мустафе III средином XVIII века (1766), због политичког деловања патријараха, корумпираности и сплетки на Порти. Обновљена Пећка патријаршија имала је, иако је недовољно проучен и уважен у српској историографији, углавном због мањкања документарних извора, изузетно велики значај у српској историји. Одржала је српски народ у најтежим временима турске доминације. Осим, разуме се, васељенске Патријаршије, она је била једина православна аутокефална црква, једина самостална православна црква у турској царевини на Балкану. Пећка Патријаршија је заузимала приближан простор, ако не и већи, од бивше Југославије. Осим охридске архиепископије, која није била у њеним оквирима, у њеном саставу су биле Скопска, Софијска, Темишварска, Будимска, Београдска, Загребачка митрополија, све до граница данашње Словеније. Што значи да је заузимала негде око 80% површине Југославије. Када се узме у обзир простор Будимске, Темишварске и Софијске митрополије, Пећка патријаршија се од XVI до XVIII века простирала на простору већем од површине бивше Југославије⁷². За тих два века она је одиграла улогу етно-конфесионалног

70) P. Nasturel, "Denys II de Constantinople "empereur et patriarche" (1546)", *Etudes balkaniques*. Cahiers Pierre Belon. Recherches interdisciplinaires sur les mondes hellénique et balkanique 4 (éd. "De Boccard"), Paris 1997, p. 135-146.

71) Обично се сматра да је Цариградски патријарх добио још од Мехмеда Освајача власт над свим Хришћанима који признају Халкидонски Сабор, кок је Јерменски патријарх постао поглавар свих монофизитских Хришћана, новија истраживања говоре у прилог томе да је та хијерархизација настала током историјског процеса коначно оствареног у том облику тек у XVIII веку, В. Hauberger, *Chrétiens du monde arabe, éd. Autrement*, Paris 2003; Y. Coubage, P. Fergus, *Chrétiens et Juifs dans l'Islam arabe et turc, Fayard*, Paris 1996.

72) Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I. Од покрштавања Срба до краја XVIII века*, Диселдорф 1978, стр. 298-483; Р. Самарџић, *Усмена народна хроника*, Нови

окупљања у складу са у то време у Турској познатом појавом изједначавања етничке и професионалне припадности⁷³⁾.

ВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ И ЗАПАД

Византијско наслеђе је и у нашем времену присутно, у првом реду у облику православне вероисповести. То је вероисповест Грчке и Русије у првом реду, али и у осталим православним земљама, као и у православним расејањима широм света., Непосредни континуитет Византије, институционални и географски, међутим не постоји. Постоје различити облици културног наслеђа, готово сви облици тог наслеђа ромејског царства и његове цивилизације осим државног континуитета. Само по себи већ то указује на истрошеност и преживелост те врсте државног обрасца.

Потребно је имати у виду и то да је византијска држава, више него друге државе средњег века, више него и сам Рим, била тесно везана за град и урбану цивилизацију, тачније за њену престоницу⁷⁴⁾. Она настаје оснивањем као што нестаје падом под турску власт тог града, Цариграда – који постаје Истамбул.

Мало је која цивилизација у историји имала тако бруталан и неопозив крај. Египатска цивилизација се вековима претапала у хеленизам, римско и византијско царство. Паганске и многобожачке религије и цивилизације су биле толерантније и прилагодљивије. Хеленистичка глобализација Александра Македонског вршена је на тај начин, Птоломејска династија је у Египту усвојила локалну религију у некој врсти грчко-египатске културне синтезе и верског еклектизма. Тамо где је некад цветала хиљадугодишња медитеранска и триконтинентална цивилизацијска синтеза од њеног нестанка до данас налази се једна од најоштријих граница два најчешће супротстављена света. Нестанак византијске синтезе означава први почетак сукоба цивилизација о коме се у наше време

Сад 1978, стр. 124-130.

73) На Блиском и Средњем Истоку, који су од XVI па све до почетка XX века били у саставу Отоманског царства, француски мисионар Мишел Фабр је 1682 избројао 7 хришћанских и 7 нехришћанских таквих заједница: Грци, Јермени, Сиријанци, Маронити, Несторијанци, Копти, Шамси, затим: Турци, Арапи, Курди, Туркмени, Јазиди, Друзи, Јевреји. Конгломерат који је из тадашњег европског угла он назвао "својеврсним Вавилонском збрком". Већ осамдесетак година касније, Волтер је у духу тадашњег века просвећености ту исту "збрку" сматрао узором толеранције и плурализма, *Voltaire, Cathéchisme d'un honnête homme*, Paris 1763.

74) P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Etudes sur l'évolution des structures urbaines*, Paris 1996, 117 pp.; Љ. Максимовић, *Град у Византији*, Београд 2003, стр. 261.

говори више него раније⁷⁵). Један од узрока тог стања у дугом трајању јесте у непомирљивости монотеистичких вероисповести, иако је она управо у Византији била мања него код њених како западних тако и источних суседа, други али не и мањи јесте у искључивости и ригидности државних организама који вуку порекло од римске државне традиције⁷⁶).

Византијско културно, књижевно, мисаоно и теолошко наслеђе, иако је све више познато у свету остаје још увек далеко од највећег дела културне и универзитетске, још више од шире јавности. Остаје још увек исувише много необјављених и непреведних текстова, који чекају своје преводиоце и читаоце. Данас има све мање оних који знају византијски грчки, старогрчки. Француска и француски језик остају још увек најважнији за познавање византијског наслеђа јер је на том језику објављен далеко највећи део како наративних тако и нормативних извора.

У Француској је објављено, само у једној серији која се зове Хришћански извори, преко 300 наслова те огромне културне баштине. Ипак и то што је објављено, је мало познато јер има карактер стручне литературе, узак је круг оних који би се тиме бавили, притом та дела светих отаца представљају заиста веома обимно и драгоцену наслеђе. Више доступан део културног наслеђа јесу фреске и иконе⁷⁷), а њих је знатно мање остало, бар на ужем делу простора бивше Византије, у Турској. За сразмерно кратко време, за педесетак година⁷⁸), објављено је преко 520 дела светих отаца Цркве и осталих аутора хришћанске књижевне баштине. Тешко је

75) В. Роман, "Империја и лимес", Економика 10-12, Београд 1994, стр. 70-75. Одређујући као западни свет само онај који сачињавају католичке и протестантске земље, и залажући се за његово јасније одређивање у односу на остале делова човачанства, амерички аутор Самуел Хунтингтон на свој начин је потврдио тезе В. Романа о екскузинистичкој страни западног универзализма демаркационом линијом која дели православне од западних хришћанских народа, видети: S. P. Huntington, "The West Unic not Universal", *Foreign Affairs*, Novembar-December 1996 (USA), str. 28-46 (Huntington је bio Професор Harvard Univerzitetа, шеф катедре за Харвард Академије за Интернационалне у упоредне студије, директор Института за стратешке студије, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 1993, *Foreign Affairs*. Хунтингтон се инспирише делом Fernand Braudel, *Grammaire des civilisations*, Париз 1987. У балканским ратовима 90-тих година прошлог века Хантингтон је видео најбољи доказ својих теорија. Да би се избегли конфликти те врсте, он је упозоравао о опасности од угрожавања граница између великих цивилизацијских система.

76) L. Jerphagnon, *Les divins Césars : Idéologie et pouvoir dans la Rome impériale*, Paris 2009.

77) Laurence Brottier, *L'appel des "demi-chrétiens" à la "vie angélique"*. *Jean Chrysostome prédicateur entre idéal monastique et réalité mondaine*, Cerf, Paris 2005, 432 стр.

78) *Code théodosien, I-XV – Code Justinien – Constitutions Sirmondiennes. Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438) – Vol. II, Верски закони од Теодосијевог и Јустинијановог...* су објављени јануара 2009, под бројем 531 едиције *Sources chrétiennes*, париског издавача Cerf.

рећи колико још може бити необјављених наслова али је то сигурно није мали број, тек предстоји шире упознавање са том облашћу културне баштине, јер то је највредније наслеђе хришћанске цивилизације уопште. У средњем веку на Западу такав приступ и начин мишљења једва да може да се замисли. У питању је разлика у схватањима и методу мишљења, који представља мање искључив, искуствено више осмишљен приступ. Византијски приступ теологији, филозофији, је изнијансиран, са дихотомијом античке мисли, неоплатонистичког схватања, и хришћанског схватања, са дијалогом, са узјамношћу проживљеног духовног опита. То није она искључивост и фанатизам, схоластички формализам који у средњем веку постоји у Европи, као и у неким другим деловима света.

Мисаони поступак Ромеја је унеколико ближи новијем начину мишљења, у оном смислу када је још увек могућ дијалог, толеранција, размена мишљења, искустава, допуњавање, допуштена извесна равнотежа супротности - *синтеза разлика*.

ИСТОРИЈА И ПАМЋЕЊЕ

Историја Византије, у земљи која је колевка науке о Византији, у Француској, тек од пре пар година је постала предмет у наставном програму универзитета – за постдипломске студије⁷⁹⁾. При том је Француска не само колевка византинологије, него и земља у којој је највише текстова о Византији објављено, преведено, проучено, земља са најважнијим центрима за проучавање историје и цивилизације Византије. Чињеница је и поред тога да се на универзитету може постати историчар, завршити факултет, а да се притом не полаже испит из историје Византије. Чињеница да је од пре годину и по дана византијска историја постала програмски предмет значи да се у новије време нешто мења. Могуће да је то у некој вези са проширењем ЕУ на сада већ три балканске православне земље, бољег увида у значај историје Византије, због постепеног нестајања неке врсте комплекса који је одвајкада постојао на Западу према Византији, па и према њеном наслеђу.

И поред незадрживе експанзије западног цивилизацијског модела, синтеза Истока и Запада коју је засновао Александар Ве-

79) Тим поводом је објављено десетак прегледа византијске историје: В. Flusin, *La civilisation byzantine*, Paris 2006; В. Bojovic, Vassa Conticello, G. Jehel, *Le monde byzantin (VIIIe-XIIIe siècle)*. *Economie et société*, Paris 2006; J.-P. Arrignon, *Byzance : Economie et société (VIIe-XIIe siècle)*, Paris 2006 ; J.-C. Cheynet, *Byzance : L'Empire romain d'Orient*, Paris 2006 ; M. Kaplan, *Byzance*, Paris 2007; Sophie Métivier, Rosa Benoit-Meggenis, Béatrice Caseau, et J.-C. Cheynet, *Economie et société à Byzance (VIIIe-XIIe siècle)*, Paris 2007.

лики, наставио антички Рим, да би је за својих хиљаду година трајања у највећој мери развила и одржала средњовековна Ромејска империја, још увек није достигнут. На простору где је она нестала са историјске позорнице још увек постоји цивилизацијски јаз који од тог времена још увек није преошћен, у новије време он на изглед почиње да се продубљује⁸⁰⁾.

Занимљиво, ако не и симптоматично, је то да је Канцелар-Ректор Париске Академије крајем протеклог века била Хелен Арвајлер-Гликази, шеф најстарије у Свету катедре за историју Византије на Универзитету Париз 1, иначе Гркиња, прва жена на тој највишој универзитетској функцији. Касније је Ректор Колеж де Франса, најугледније универзитетске установе основане још у 16 веку, био угледни византинолог Жил Дагрон. Сада је Председник Академије наука, од 1990 такође по први пут жена, Хелен Карер д'Анкос⁸¹⁾, професор руске и совјетске историје. Велика изложба о Византији која се крајем 2008 и почетком 2009 одржава у Лондону⁸²⁾ према појединим тумачењима тежи некој врсти “рехабилитације” империје коју су западни историчари као Гибон представљали у најгорем светлу⁸³⁾. Проучавање византијске историје доноси сам по себи сазнања која потискују одвајкадашње стереотипе настале колико из незнања толико из конфесионалних предрасуда, тако да се може рећи да је то што може да изгледа као рехабилитација Византије последица научне спознаје (која иначе омогућава и све боље разумевање узрока њеног нестанка) али и ослобађања од верских и културних предубеђења. Француске и друге европске академске и културне елите као да губе на својој евроцентричности, маргинализација византијске цивилизације и њеног наслеђа није више оно што је доскора била.

Бруталност и неопозивост нестанка византијске државе, недостатак историјског и цивилизацијског континуитета у земљама

80) S. P. Huntington, *If Not Civilizations, What?*, Foreign Affairs, November/December 1993, Id., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 1996.

<http://history.club.fatih.edu.tr/103%20Huntington%20Clash%20of%20Civilizations%20full%20text.htm>

<http://forum.b92.net/lofiversion/index.php?t11826.html>

81) Hélène Carrère d'Encausse, *Alexandre II : Le printemps de la Russie, 2008*; Id., *L'Empire d'Eurasie : Une histoire de l'Empire russe de 1552 à nos jours L'Empire d'Eurasie : Une histoire de l'Empire russe de 1552 à nos jours*, 2008,

82) Royal Academy of Arts, *Byzantium 330-1453*, 25 October 2008 - 22 March 2009. Док се од априла до јуна 2009 у престижном Petit Palais у Паризу по први пут одржава велика изложба Свете Горе и њеног уметничког и културног наслеђа.

83) E. Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, éd. Random House, New York, str. 520.

и државним творевинама које и поред тога представљају њене баштинике, културне и верске предрасуде и комплекси као пратећа појава недостигнуте равнотеже, можда понајвише незнање и неразумевање у мање развијеним културним срединама, чине да су Византија и њено наслеђе колико недовољно познати, толико, ако не и још више погрешно схваћени и тумачени. Што не значи да је њено познавање и разумевање по правилу исправније на географски и културно Византији ближим просторима. Отуда и потреба за бољим упознавањем и разумевањем тог културно-историјског наслеђа које се одликује својом универзалношћу и по својим дометима представља једну од највреднијих баштина Европе, као и целокупног човечанства.

Тамо где је ромејска синтеза најдуже и понајвише цветала, у Малој Азији и на Југоистоку Балкана, њене трагове није није увек лако наћи и препознати⁸⁴⁾, они су запретени слојевима материјалне културе њеног освајача. Остаци остатака византијског стваралаштва, архитектонског и сликарског, уметничког и књижевног, духовног и мисаоног, представљају и поред тога задивљујуће вредности и достигнућа каква се ретко срећу.

Ипак, да ли су дела материјалне културе најважнији део тог наслеђа?

Шта је посебно приметно у том богатом наслеђу данас? Није ли то управо оно што понајвише недостаје данашњем грађанину света који се све више поистовећује са потрошачем материјалних добара. Стога је православна икона постала и све више постаје најефикаснији вектор тог естетског и духовног наслеђа.

То спиритуализовано црквено сликарство, које се развијало од позно-античког ликовног израза, ослобађајући се од натурализма и бранећи се од оптужби за идолатрију у време иконоборства, следи други развојни пут чиме се његово искуство и естетика веома разликује од западног⁸⁵⁾. Израбљујућа естетика постмодерне чије се стваралаштво све више индивидуализује и меркантилизује

84) R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I, Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, t. III, Les églises et les monastères*, Paris 1962, 605 str.; P. Magdalino, *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Ashgate Variorum, Aldershot 2007, XVI + 314 pp.

85) Изложба "Италијанских примитиваца", у првом реду Липија, која се с пролећа 2009. одржава у Луксембуршком музеју у Паризу, симтоматично показује коначно одвајање западног ликовног израза од свештене естетике хришћанства. Деспиритуализација западне уметности наводи једну француску композиторку духовне музике да констатује како стваралаштво и интерпретација духовне музике, ако још увек и постоји, изводи се готово искључиво ван свештених просторија и верских обреда, што како она каже, срећом није случај с осталим деловима човечанства. Општа секуларизација није одвојила Западну културу само од духовних димензија него је отуђило човека од свеколике природе и супротставило га еколошкој равнотежи планете.

оставља растући празан простор за духовни и естетски доживљај човека постмодерог друштва. Као историјско уметничко наслеђе у облику фреско сликарства, иконографије на дрвеној или другој подлози, али и као савремени ликовни израз, православна иконографија као да све више остварује синтезу естетске и духовне потражње савременог човека. Враћа се изворној заједничкој матрици осмишљавајуће лепоте и духовне естетике⁸⁶⁾.

Византијско наслеђе - како се углавном и називају православне иконе, оквирно се називају византијским, чак и ако су руске, румунске или српске. У последњих 20-30 година, икона је освојила у првом реду западни свет. Тамо где није прошла реч, нити друга материјална култура, икона је освојила место под сунцем у развијеним друштвима. Иако у првом реду као естетски, али не само као естетски стандард.

Православне иконе се могу срести и видети готово свуда, од католичке цркве, олтара, продавнице црквених предмета у којима су потиснуле традиционалне стилизоване, анемичне и као асептизоване сакралне кипове, у приватним ентеријерима, чак и понегде у јавним просторима, ништа није необично видети икону као део ентеријера у ТВ серији, филму и слично. Притом се иконе налазе у великопродајној дистрибуцији, широко-продајним и уметничким галеријама, у књижарама верске литературе, уз нешто друкчији однос и вредновање него што је то случај у неким православним друштвима. Тешко је видети икону са вештачком патином и оштећењима јер се она прихвата као оно што представља, а не као симулација антиквитета. Још теже је замислити икону или мотив с фреске или иконе на пластичној кеси или некој другој амбалажи што је могуће видети у амбијенту православне масовне субкултуре и посткомунистичког популизма⁸⁷⁾. Трговац који врши масовну дистрибуцију икона које се могу наручити преко интернета за празнични поклон, пазиће да се у његовом каталогу икона не нађе у близини са каквом недостојним предметом или ласцивном пред-

86) S. Averincev, *Поетика рановизантискои литературе*, Москва 1977, 320 стр.; Id., *L'anima e lo specchio*, Bologna 1988; V. Bičkov, *Византискаја естетика*, Москва 1977, 199 стр.; Laurence Brottier, *L'appel des "demi-chrétiens" à la "vie angélique"*. Jean Chrysostome prédicateur entre idéal monastique et réalité mondaine, Cerf, Paris 2005, str. 239-283; P. Schreiner, *Byzantinische Kultur, Eine Aufsatzsammlung. I, Die Macht* (Ed. Silvia Ronchey, Elena Velkovska), zbornik radova (Opuscula collecta 3), Edizioni di storia e letteratura, Roma 2006, 423 str.

87) B. Bojović, "Religion – Identity – Modernity in Post-Yugoslav Serbia, From Traditionalism to Tolerance and Pluralism", in *Inter-Ethnic Reconciliation, Religious Tolerance and Human Security in the Balkans. Proceedings of the Second ECPD International Conference* (ed. Takehiro Togo, Jeffrey Levett, Negoslav P. Ostojić), European Center for Peace and Development of the University for Peace established by the United Nations Belgrade 2007, p. 310-325; Id., «Confessions, communauté, modernité. Le cas de l'ex-Yougoslavie», *Bulletin des sciences sociales* 4 (2009), у штампи.

ставом. Поштовање естетског или неке друге врсте неофитства, тешко је оценити, време ће као и обично показати пролазност или дубље значење овог еклектизма.

Православна икона је у великој мери потискује друге облике религиозног стваралаштва у естетском смислу. Може се то уочити на изложбама другим окупљањима, постоје на десетине школа иконописања, где се независно од вероисповести и културне припадности многи уче иконопису. То је израз који савременом човеку скраћује пут до естетске и духовне перцепције, као прозор свести и душе. То је икона наслеђена од Византије. Та литургијска уметност, како је Леонид Успенски говорио и писао о иконографији⁸⁸⁾.

Икона јесте најраспрострањенији и најпознатији вектор византијског наслеђа али не и најважнији⁸⁹⁾. На питање шта данашња Грчка као најдиректнији наследник Византије може понудити Европи, дали Грчка као колевка демократије и европске културе може још увек имати нешто што данас Европа и Запад немају, један од најистакнутијих православних теолога нашег времена, митрополит и професор на Оксфорду Јован Зизијулас одговара да то може бити само православна Литургија⁹⁰⁾.

Литургија као синтеза и квинтисенција светотајинског опита, духовног континуитета, јеванђелског и евхаристијског сведочења непрекинутог од апостолског времена до данашњег представља најживље и најаутентичније наслеђе у очима све већег дела православнох хришћана⁹¹⁾. Следећу православно икону све присутнију у католичкој литургијској пракси, фрагменти православне литургије наменски се уводе у мису католичке црквене праксе.

88) L. Ouspensky, *Theology of the Icon*, I-II, 1978, 528 str.; L. Ouspensky, V. Losky, *The Meaning of the Icons*, St Vladimirs Seminary Press, 1997, 222 str.; Ј. Успенски, Теологија иконе, Београд 2000, 397 стр.; Ј. Успенски, В. Лоски, *Смисао иконе*, Никшић 2008, 221 стр.

89) V. Bičkov, "Die neoorthodoxe Theologie der Ikone", *Ostkirchliche Studien* 42/1 (1993), str. 36-50; Laurence Brottier, *L'appel des «demi-chrétiens» à la «vie angélique»*. Jean Chrysostome prédicateur entre idéal monastique et réalité mondaine, Cerf, Paris 2005, стр. 239-283; Bisera V. Pentcheva, *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, The Pennsylvania State University Press, University Park PA 2006, 302 str.

90) Данас најугледнији православни теолог, Митрополит Пергамски, професор на Оксфорду Јован Зизијулас, верује у могућност даље интеграције православне Грчке у сферу западног друштва, као Православни допринос општој и посебно западној цивилизацији, видети Јован Зизијулас, "Сведочење и служење православне жене у уједињеној Европи. Претпоставке и могућности", Видослов (1996), стр. 1-22 (оригинални наслов Id., Προϋφανηση Α Ακαδημαϊκος Κατα την Πινημη Υποαοхи τοϋ Ακαδημαϊκος κ. ΜΑΡΚΟΥΖΙΔΗΝ, ΠΡΑΚΣΙΚΑ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ, Αtina 1994, str 90-93). Као и: R. TAFT, *Le rite byzantin*, Paris 1996.

91) А. Шмеман, *Православље на Западу. Црква, свет, мисија*, Цетиње 1997, стр. 5-26, 154-177, наслов оригинала: *Church, World, Mission, Reflections on Orthodoxy in The West*, New York 1979; J.-L. Paliérne, *Mais où donc se cache l'Eglise orthodoxe ? - La trop longue errance des Français*, Paris-Lausane 2002, 134 str.

ДУХОВНА БАШТИНА И ДРУШТВЕНОЕКОНОМСКИ МОДЕЛ

Црква као баштиник духовног наслеђа не може се ревитализовати прејаком спрегом са државом која увек захтева више него што пружа. Православље се неће одржати захваљујући било којој држави, поготово не застарелој, ригидној, нефункционалној и неуспешној држави која и сама подрива сопствене темеље. Када би се применио најуспешнији друштвено-економски модел, а то је западни модел, у Русији и у Србији, то би много олакшало положај, не само југоисточног и источног дела Европе, него и Европе и православног света. Шта је примењивање западног модела у Грчкој одузело њеном духовном и културном наслеђу? Да ли је то наудило њеном верском или националном интегритету? Убудуће ћемо видети потврду тога у Румунији и Бугарској. Да ли је Црква нешто далекосежније постигла саучесништвом у одржавању недемократског и криптокомунистичког модела у Србији и у Русији? Да ли је то ишло у прилог православљу? Алексеј Хомјаков⁹²⁾, православни филозоф и славнофил, препоручује Србима у XIX веку да прихвате западни модел, да преузму са Запада све оно што није духовност, да прихвате друштвени модел, технологију, економски развој. Угрожава ли то преузимање успешног модела православље, културни, професионални, национални идентитет, напротив. Према томе, уместо исцрпљивања у сукобу између два модела, западног и источног, констатујмо да се источни модел показао неуспешним. Русија, са огромним успоном економије, тек је данас дошла на ниво СССР-а из 1989, који се, притом, тада распао због економских разлога. Руска економија није, колико год била моћна и богата, представља једва један и по пута вредност холандске економије, земље од 25 милиона становника. Према томе, Тај модел се показао као неуспешан, није се историјски доказао, показало се не може да успе. Никако не може бити од користи било којој земљи и народу да брани тај модел, да се грчевито хвата за њега. За православну цркву у историји, знало се и у Византији да је држава представљала само нужно зло. Држава није никакав идол, никакав фатум, већ избор мањег зла: позната иако тешко преводива византијска *оикономија*⁹³⁾. Нестала је Византија, нестала је многовековна

92) А. С. Хомяков, "Къ Сербамъ. Посланіе изъ Москвы", in Id., *Сочиненій*, t. I, Москва 19114, стр. 373-404. У првом издању ове посланице Србима, издате у Лајпцигу 1860, нешто раније преминули Хомјаков "завештава ову посланицу не толико једноплеменим Србима, колико једноотачаственим Русима", cf. стр. 373.

93) Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris 1975, стр. 129-147; G. Richter, *Oikonomia. Der Gebrauch des Wortes. Oikonomia im Neuen Testament, bei den*

државност, црква се одржала, вера је одржала базични друштвени корпус све до времена обнове државности. Што значи да вера и верска припадност опстаје и наставља се независно од државности, да је јача, да је трајнија, чак и од тако моћне хиљадугодишње империје и цивилизације, као што је била византијска.

Данас се то питање поставља у разлици између слабе и јаке државе, дерегулације и превелике државне регулативе. Фукујама је писао о „Крају историје“⁹⁴), а то значи - слаба држава која уступа место тржишној конкуренцији, готово као тихи нестанак државе као историјског детерминизма. У суштини, то је идеја Маркса и Енгелса, па све до Кардеља, то је образац како тоталитарне идеје налазе своје исходиште. Ипак, недавно је Фукујама написао нову књигу, прилагођујући своје тезе убрзању друштвеноисторијских процеса, под насловом „State-Building“⁹⁵), преокрећући свој доскорашњи став у прилог потребе јаке државе. То се код идеолога мења, то се не мења само у Америци. Реч је о снази и слабости државе, не само у неком општем смислу, него у односу на економију. Односно, о држави где је економија испред политике, насупротив држави где је политика испред економије, о државној економији, или либералној, тржишној економији.

Историјски посматрано, увек је био успешнији онај модел који је давао предност економији. На крају, примена тог економски успешног модела, без обзира што је сад у тешкој и веома озбиљној кризи нема алтернативу. Имајући у виду да је у питању системска криза која потиче од раскорака између заостајуће расподеле и недостајуће прерасподеле капитала, која је у вези са злоупотребом финансијских шпекулација. Систем се овде превише завртео и криза је врло озбиљна, али, без обзира на то, историјски гледано, ово је најуспешнији модел и даље⁹⁶). Примена тог успешног моде-

Kirchenvätern und der theologischen Litteratur bis ins 20 Jahrhundert, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2005, IX + 753 str.

94) F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, publ. Penguin, 1992.

95) F. Fukuyama, *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*, 2004.

96) Тема о пост-демократском друштву предмет је више студија у последње време, међу њима је и књига историчара Емануела Тода *Après la démocratie*, Gallimard, Paris 2008, који је познат по томе што је далеко пре свих предвидео распад СССР-а (E. Todd, *La Chute finale : Essai sur la décomposition de la sphère soviétique*, éd. R. Lafont, Paris 1976, 320 str.). Данас је актуелнија будућност демократије, C. Crouch, *Capitalist Diversity and Change*, Oxford University Press, 2005; Id., *Postdemokratie*, Suhrkamp Verlag, 2008; M. Baumier, *La Démocratie totalitaire*, Presses de la Renaissance, 2007; G. Hermet, *L'Hiver de la démocratie*, Armand Colin, 2007. Колен Крунч сагледава демократски систем, коме данас припада око 120 држава у Свету док их је 1987 било двоструко мање, као све више садржајно испражњен оквир у коме организација слободних вишепартијских избора не може да прикрије недостатак готово свих других претпоставки демократије која уступа место доминацији финансијског и шпекулативног капитала.

ла, либералног економског модела, у Русији и у Србији, би само отежала посао америчким и левим и десним јастребовима, и олакшала положај тих земаља и њихових народа.

Париз, априла 2009.

**Professor Bosko I. Bojovic, Ph.D.
EHESS, Paris**

**BYZANTINE CIVILIZATION AND ITS
CULTURAL-HISTORICAL HERITAGE**

- On Unique Synthesis beyond the East and West –

Summary

In this article author wrote about Byzantine history and heritage, analyzing influence of Roman civilization, Greek culture and Christianity on its development. The author analyzed the causes for the birth and development of Byzantine civilization achievements, continuity, its significance and influence on other states, cultures and civilizations, as well as the causes for its disintegration. The objective of such analysis was to present formal, doctrinarian and conceptual differences between the civilizations, as well as the causalities and laws within their different historical processes and their developmental dynamics. In the final part of the article the author presented how the Byzantine cultural heritage reflected itself in current historical developmental processes.

Key Words: Byzantine, Rome, Greece, Christianity, Constantinople, humanism, cultural heritage, market economy

